

Денисенко В. В.,

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного, адміністративного та трудового права
Запорізького національного технічного університету

ФЕЦІАЛЬНЕ ПРАВО У СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню феціального права у Стародавньому Римі. Розглянуто його становлення, джерела, сфери застосування. Феціальне право справило суттєвий вплив на розвиток *jus gentium* та міжнародного права Античності.

Ключові слова: феціальне право, міжнародне право, колегія, оголошення війни, міжнародний договір.

Постановка проблеми. Процес сучасної євроінтеграції має давні історичні корені. Стародавній Рим був одним із перших прикладів об'єднання різних європейських народів у межах єдиної держави. Римське право, яке суттєво інтегрувало в собі правові положення різних народів, заклало основи сучасного європейського права. Нині вчені одностайні в розумінні необхідності дослідження історії та особливостей його формування. Важливою складовою частиною римського права були норми, що регламентували відносини римлян з іншими народами. Міжнародні відносини та дипломатію в архаїчному Римі регулювало право феціалів. Жрецька колегія феціалів відповідала за вирішення суперечок і непорозумінь, що виникали між державами, народами і племінними союзами. Жоден важливий зовнішньополітичний захід не починався і не закінчувався без санкції феціалів.

Існує цілий ряд джерел, на підставі яких можна простежити процес формування феціального права. Детально функції феціалів описані у Діонісія Галикарнаського [Dionys., Ant. Rom., II, 72, 6]. Формули замирення і оголошення війни наводить Тіт Лівій [Liv., I, 24, 32]. Про феціалів також писав Цицерон [Cic. Resp.; Leg.; Off.]. Деякі відомості містяться у Варрона, Сервія [Serv., Ad Aen., I, 62; VIII, 641; XII, 120; Varo LL., V, 86]. У Законах XII таблиць, в інституціях і дигестах також відображені деякі, більш пізні, норми феціального права. Однак інформація, представлена в джерелах, досить фрагментарна [1].

Найбільш докладно проблеми феціального права були досліджені зарубіжними науковцями П. Каталазо, С. Браслофа, Ф. Мартіно, Б. Парадіс, Р. Пенелла, Н. Майоровою, Л. Шмелевою, Л. Кофановим. Про феціалів писали вчені, які займалися міжнародними відносинами в Західному і Східному Середземномор'ї. Однак у вітчизняній науці тематика не отримала належного освітлення. Майже не вивченою залишається проблема реконструкції феціального права і його окремих норм.

Мета статті – дослідити формування, джерела, сфери застосування феціального права у Стародавньому Римі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Феціальне право визначало релігійне освячення міжнародних актів. *Jus fetiale* являє собою сукупність норм, якими мали керуватися феціали у відносинах Риму з іншими державами [2, с. 164]. Для розуміння процесу формування феціального права необхідно визначити його місце в загальній системі римського права.

Як відомо, римляни ділили право на *fas* (божественне право) і *jus* (людське право). Цицерон лише одного разу вживає термін *religio fetiale* [Cic., Resp., II, 17, 31], вважаючи за краще

писати про *jus fetiale* [Cic., Off., III, 29, 7; I, 11, 36]. Лівій стосовно феціалів також застосовує термін *jus* [Liv., I, 32, 5]. Звідси можна зробити висновок, що феціали мали у своєму віданні *jus* – людське право [3, с. 78].

Jus римляни поділяли на публічне та приватне право. Під публічним правом у республіканський період розумілося будь-яке право, що належить до справ держави (державне, адміністративне, фінансове, кримінальне, процесуальне, культове і міжнародне). До сфери приватного права належало будь-яке право, яке поширювалося на особисті, сімейні, майнові та спадкові відносини окремих осіб [2, с. 166]. Стосовно феціального права нас цікавить *jus gentium* (право народів), *jus legationis* (право послів), *jus belli* (право війни).

Цицерон свідчить, що феціальним статутом було закріплено право (*jus*), за яким оголошуються війни [Cic., Resp., II, 17, 31]. Крім того, до *jus gentium* належить і «сукупність юридичних правил взаємовідносин Риму з іншими державами» (*foedus, jus belli, jus legationis, jus fetiale*). М. Бартошек вважав, що зазначені функції входили в поняття публічного права, а, відповідно, право феціалів також належало до публічного [2, с. 166], а не приватного права. До приватного права його відносить Н. Майорова [3, с. 79].

У будь-якій частині римського права, пов'язаній із міжнародними відносинами, були присутні норми і приватного, і публічного права. Право феціалів належало до публічного права, оскільки було спрямоване на регулювання відносин між громадами [1].

Походження феціального права. Колегія феціалів виникла в Римі дуже рано, проте феціальне право формувалося протягом тривалого часу. Джерелом цього права стали італійські правові традиції і інститути. На це вказує повідомлення Лівія про запозичення цієї колегії у племені еквікулів [Liv., I, 32, 5; 3, с. 79], укладення договору з Альбою при Туллі Гостилії [Liv., I, 24, 4–9], використання під час проведення феціалами ритуалів кремінного ножа, а також позначення феціала, який брав участь у церемонії укладення договору, терміном *pater patratus*. Варто погодитися з думкою Н. Майорової, що інститут феціалів «з'являється в тій чи іншій громаді тільки тоді, коли вона відокремлювалася від інших і починала діяти як самостійний суб'єкт на міжнародній арені» [3, с. 80].

Діонісій Галикарнаський пише: «Нума був першим царем, який встановив у римлян цю священну магістратуру» [Dionys., Ant. Rom., II, 72, 1]. Грецький автор вказує на те, що вже в його часи неможливо було встановити, в кого була запозичена ця магістратура, але варто «підкреслити тільки одне, що до правління Нуми у римлян не було ще колегії феціалів» [Dionys., Ant. Rom., II, 72, 2].

За однією з версій, римляни запозичили право феціалів у народу фалісків, відомих своєю справедливістю у трактуванні міжнародних договорів, в актах замирення і війни. У 451 р. до н. е. децемвіри знову звернулися до міжнародного права фалісків під час складання Законів XII таблиць: «(Вергілій) називав

фалісків справедливими, бо римський народ, коли були введені децемвіри, саме від фалісків перейняв право феціалів, а також вніс деякі додавання до XII таблиць, отриманих від афінян» [Serv., Ad Aen., VII, 695; 1].

Спочатку функції феціалів належали царю. Проте уже в Царський період історії Риму частина функцій царя, пов'язана з дипломатичною діяльністю, передається спеціальним особам – феціалам, які представляли всю общину загалом, виступали від її імені, а не від імені її царя [4, с. 177]. Н. Майорова пояснює виникнення колегії феціалів тим, що саме в цей час Рим остаточно перестав відчувати свою єдність з іншими латинами і починає діяти як самостійний суб'єкт на міжнародній арені [3, с. 80–81; 5, с. 144]. Л. Кофанов і А. Сморгчов пов'язують впровадження колегії феціалів із політогенезом у ранньому Римі й ускладненням контактів громади із зовнішнім світом [6, с. 288].

Хоча колегія феціалів вважається жрецькою, у джерелах немає вказівок на богів, які протегували цій колегії. У свідки своїх дії феціали закликали Юпітера. Л. Шлелєва вважає, що колегія займала проміжне положення між жрецькою та магістратською [7, с. 151].

Щоб зрозуміти, як ті чи інші норми права потрапили до *jus fetiale*, необхідно розглянути повноваження колегії феціалів. Функції колегії феціалів досить детально описує Діонісій Галікарнаський: «їм належить стежити, щоб римляни не починали ніякої несправедливої війни», вимагати задоволення у сторони, яка порушила договір, видавати порушників договорів, «в їхньому віданні також судити проступки щодо послів і охороняти святість договорів, а також укладати мир». При цьому Діонісій зазначає, що феціали могли не визнати укладеного воєначальниками миру або перемир'я [Dionys., Ant. Rom., II, 72, 4–5; 1; 8, с. 228].

До їх обов'язків входило виконання ритуалів, що освячували міжнародні відносини. Одне з найважливіших положень феціального права полягало в тому, що римляни не починали будь-якої війни, окрім законної і справедливої. Різниця між справедливими і несправедливими війнами мала чисто формальний характер. Справедливою могла бути лише така війна, яку ведуть після висування вимог або попереднього її оголошення. Війна мала бути підготовлена процесуально, виконані усі формальні релігійні обряди, проголошені усі магічні формули. Саме за таких умов війна вважалася законною. У Стародавньому Римі оголошення війни являло собою позитивний односторонній акт держави, і недотримання його умов, як і порушення договірних зобов'язань, тягло за собою правові санкції [9, с. 408].

Цицерон зазначає: «Послами для укладення мирних договорів, для обговорення справ війни і перемир'я хай будуть феціали <...> та виносять вони рішення щодо війни» [Cic., Leg., II, 21].

А. Мішулін стверджує, що поняття правомірної війни для римлян передбачало не лише виконання релігійних обрядів, але і наявність певних законних підстав і мотивів, під час розгляду яких феціали були суддями і на їх рішення не подавалася апеляція [10, с. 103].

Цицерон повідомляє, що римський цар Тулл Гостілій встановив правила для оголошення війн. Встановлені норми він релігійно закріпив за допомогою феціального права [11, с. 134].

Плутарх стверджує, що феціали були «охоронцями миру». Вони нерідко відправлялися до кривдників та умовляли їх схаманитися, і лише якщо останні наполягали на своєму, феціали,

запрошуючи богів у свідки і закликаючи на себе і свою батьківщину багато жакливих прокльонів у разі, якщо вони помстяться несправедливо, оголошували війну. Всупереч їх волі і без їх дозволу ані простому воїну, ані царю не дозволено братися за зброю: воєначальник мав спочатку отримати від них підтвердження, що війна справедлива, а лише після цього обдумувати та будувати плани [Plut., Num., 12, 4–8].

Сама процедура оголошення війни в Римі мала багато релігійних рис, була тісно пов'язана з цілою низкою релігійних обрядів і формальностей, сумлінне виконання яких зумовлювало прихильне, милостиве ставлення богів до римлян. Із дозволу богів війна здійснювалася, і за їхньої допомоги вона велася. Виправдання воєн релігійними цілями є не лише наслідком впливу релігії, а й певним бажанням правового оформлення інституту війн [9, с. 420].

Процес оголошення війни складався з кількох стадій [Liv., I, 24].

1. Спочатку до кордонів держави-супротивника надсилали членів жрецької колегії феціалів. *Pater patratus* (буквально – «батько батьків», головний із жерців-феціалів), який ніс траву, вирвану з коренем на Капітолійському пагорбі, констатував перед богами несправедливість іншого народу і вимагав задоволення – *res repetere*, посилаючись на авторитет богів. Біля кордону того народу, від якого вимагали задоволення, жрець промовляв: «Почуй мене, Юпітере, почувте мене боги кордонів; хай почує мене і Священний оракул права. Я – вісник усього римського народу, за правом і честю прийшов я послом, і словам моїм хай буде віра!» [Liv., I, 32–33; 10, с. 104]. Далі, перерахувавши усі вимоги, він брав у свідки Юпітера і присягався: «Якщо протиправно і нечесливо вимагаю я, щоб ці люди і речі були видані мені, хай позбавиш ти мене назавжди приналежності до моєї вітчизни» [Liv., I, 32, 7]. Це промовлялося неодноразово. По закінченні зазначеної процедури колегія поверталася до Риму.

2. Якщо упродовж тридцяти трьох днів вимоги не були виконані, жерці повторно відправлялися до кордону, де посол здійснював *testatio* або *denuntiatio*, тобто він присягався перед богами, що його справа справедлива та оголошував війну. Лівій наводить таку промову посла: «Почуй мене, Юпітере, і ти, Юноно, почув Квіріне, і усі боги небесні, земні та підземні, – почувте! Вас я беру у свідки того, що цей народ порушив право і не бажає його відновлювати. Але про це ми, перші та старіші у нашій вітчизні, будемо радитися, яким чином нам здійснити своє право» [Liv., I, 32, 10]. Після цього *pater patratus* повертався до Риму [12, с. 34–35].

3. По закінченні зазначеної процедури справа надсилалася до сенату. Феціали доповідали сенату про результати переговорів з противником, зазначали, що усі необхідні обряди і формальності були виконані, і якщо сенат і римський народ будуть згодні, вони оголосять війну, і ця війна буде законною. Збирався сенат та вирішував питання про війну відкритим голосуванням [Liv., VI, 22, 4; VII, 19, 10]. Лівій наводить промову царя, з якою той звертався до сенаторів, і відповідь першого з сенаторів про те, що вимоги варто задовольнити «чистою і чесною війною», і на це він дає свою згоду. Так само поіменно зверталися до інших сенаторів, і вони відповідали. «Коли більшість присутніх приєдналася до тієї ж думки, постановили воювати» [Liv., I, 32, 12].

Рішенням сенату справа не обмежувалася. Війна вимагала жертв від народу, вона була небезпечною для кожного громадянина. Тому рішення про початок війни передавалося на

обов'язкову ратифікацію до народних зборів. З IV ст. до н. е. джерела фіксують багато прикладів участі народних зборів у вирішенні питань війни і миру [Liv., VI, 22; VII, 19; XXI, 17a; XXIX, 12; XXXIII, 25]. Народ виражав свою волю так само, як і з приводу законопроектів. Рішення було обов'язковим і не підлягало перегляду [10, с. 105].

4. Якщо рішення було позитивним, феціали приносили священні жертви та втретє відправлялися до кордону. Там *pater partatus* оголошував війну супротивнику. За звичаєм, як повідомляє Лівій, феціал приносив до кордону або спис із залізним вістряем, або древо з опаленим та скривавленим кінцем. У присутності не менше трьох свідків він виголошував промову такого змісту: «Оскільки народи старих латинів і кожен зі старих латинів завинили та згрішили проти римського народу квіритів, оскільки римський народ квіритів визначив бути війни зі старими латинами, і сенат римського народу квіритів погодився та схвалив, щоб зі старими латинами була війна, через те я і римський народ народам старих латинів оголошую і приношу війну» [Liv., I, 32, 12–13]. Після цього феціал кидав спис через кордон на територію супротивника.

Із часом цей обряд втратив своє значення і зазнав змін. Це зумовлено змінами характеру римської зовнішньої політики. Рим почав експансію у Середземномор'ї і зіткнувся з греками, їх міжнародно-правовими звичаями. Вже наприкінці III ст. до н. е. відбулися зміни у феціальній процедурі. Сенатські послы, легати зайняли місце священних феціалів і мали право умовного оголошення війни, дозволеного заздалегідь сенатом і римським народом. Таким чином, якщо відповідь на їх *gerunt geretito* була незадовільною, вони відразу могли оголосити супротивнику римське рішення про початок війни [11, с. 137]. Фактично, з того моменту, як римські послы промовляли останні слова, два народи опинялися у стані війни.

На думку вчених, умовний характер голосування в коміціях із питання оголошення війни підтверджується вже з періоду III Македонської війни (171–168 рр. до н. е.), або навіть із періоду II Македонської (200–197 рр. до н. е.) [10, с. 105].

В. Кашеев вважає, що зміна феціальної процедури відбулася ще раніше – у 281 р. до н. е., коли консул Л. Емілій Барбул мав право лише умовного оголошення війни, проте розпочав війну з Тарентом [App., Samn., 7, 3; 11, с. 139].

Практично в цей же час, феціали стали кидати спис не на ворожу територію, а на ділянку нібито ворожої землі в самому Римі, біля храму Белони, що знаходився за міською стіною Риму. Там стояла спеціальна колона війни (*collumnium bellum*). З початку війни і до її закінчення ворота храму Марса залишалися відчиненими. На час миру вони зачинялися [12, с. 35].

Наприкінці республіканського періоду не лише феціали, але й сенат втратив своє значення. Кассій і Лукулл оголошували війну без згоди сенату [10].

Таким чином, основні зміни феціальної процедури полягали в тому, що з практичних міркувань право умовного оголошення війни передавалося легатам, а феціали продовжували в повному обсязі виконувати обряд кидання спису на ворожу територію, не покидаючи Риму. Сама феціальна процедура повністю не була скасована. Відповідно, колегія феціалів була фактично відсторонена від прийняття важливих рішень стосовно війни. Це питання відтепер вирішувалося у сенаті. Завдання феціалів зводилося до того, щоб висловлювати компетентну думку з приводу необхідного додержання формальностей оголошення і закінчення війни.

Окрім формального оголошення війни, феціали мали й інші повноваження.

Як судді феціали вирішували суперечки і позови, коли до них зверталися окремі особи. Феціали мали право карати тих римських воєначальників, які порушували свою клятву, що скріплювала той чи інший міжнародний договір. Порушення цієї клятви призводило до принесення клятнопорушника у жертву богам відповідно до санкції *sacer esto* [8, с. 228]. Крім того, саме феціали вирішували питання про видачу іншій громаді особи, яка порушила договір, образила іноземного посла і вчинила інші злочини, що стосувалися міжнародного права (злочини, що здійснюються римськими послами, укладення мирного трактату з ворогом в умовах, що порушують честь і гідність римського народу і всупереч його інтересам). Феціали могли також вимагати від іншої громади видати їм винного в таких злочинах. Лівій описує акт видачі самнітам консула Постума, який уклав невігідний римлянам мир після поразки при Кавдінській ущелині [Liv., IX, 9–10]. Йшлося про видачу римського громадянина противнику, щоб зняти провини з держави. Консул не мав права укладати цей договір без санкції сенату і народних зборів, а феціали не були присутні під час його укладання, підводячи цей договір під санкцію божества.

Таким чином, феціали або особисто видають, або радять видати противнику тих людей, які порушили право феціалів на виконання певних обрядів. Право феціалів видавати противнику римських громадян, якщо ті порушили договір, підтверджує і Плутарх [Plut., Numa, XII, 4; 3, с. 79]. Тобто фактично на феціалів покладалося виконання судових функцій.

Діонісій Галікарнаський серед функцій феціалів вказує також їх повноваження укладати мир, при цьому зазначає, що феціали могли не визнати укладеного воєначальниками миру або перемир'я [Dionys., Ant. Rom., II, 72, 4–5]. Свідцтво феціалів було необхідне під час укладання договору від імені всієї римської громади. На користь великого значення, яке мали феціали під час укладання мирного договору, говорить таке свідчення з античних джерел: ««*foedus*» (мирний договір – *В.Д.*) так названий від феціалів (які колись називалися *foedales*), тобто від жерців, через яких укладали мирні договори, або від брудом, тобто каміннями забитого і зарізаного поросся, якого додавали до мирного договору» [Serv., Ad Aen., I, 62; 8, с. 227].

Можливо, феціали були представниками своїх громадянських общин на міжнародних святкуваннях [8, с. 229].

Висновки. 1. Таким чином, феціалів можна розглядати не лише як жрецьку колегію, а скоріше, як магістратуру, до функцій якої належало зберігати стародавні, загальноіталійські правила життя та взаємних відносин між окремими державами, народами та племінними союзами. Свідчення античних авторів показують, що феціали служили не певному божеству, а праву, що ставить під сумнів віднесення їх до жрецької колегії. Тим більше знавець римського права Цицерон також виділяє їх із-поміж інших жрецьких колегій [3, с. 79–80]. Феціали не виконували обрядів на честь певного божества і не об'єднувалися навколо певних храмів. Феціали – колегія, скоріше, не жерців, а знавців релігійного ритуалу, що супроводжував різноманітні акти міжнародних відносин. Вони діяли під час вирішення різноманітних «дипломатичних» питань, упорядкування міжнародних відносин, залишаючись при цьому в рамках загального сакрального права. Феціальне право визначало релігійне освячення міжнародних актів. *Jus fetiale* являє собою сукупність норм, якими мали керуватися феціали у відносинах Риму з іншими державами.

2. Колегія феціалів виникає в Римі дуже рано, проте феціальне право формувалося протягом тривалого часу. Джерела дають змогу зробити висновок, що інститут феціалів існував із моменту виникнення Риму, але різні функції перейшли до феціалів у різний час: при Туллі Гостілію – обряд укладення договорів, при Анку Марцію – обряд оголошення війни. Пізніше в нього були додані норми, що регулювали положення послів і статус чужинців.

3. До кола повноважень феціалів входили: охорона міжнародних угод, вимога задоволення у сторони, яка порушила договір, обряд формального оголошення війни й укладення миру (феціали могли не визнати укладеного воєначальниками миру або перемир'я), а також порядок видачі римських громадян противнику. Функції колегії з часом були дещо розширені. Видача порушника договору, судові функції, пов'язані з порушенням договорів і вчинками щодо послів, з'явилися у веденні колегії тільки при Республіці.

Таким чином, феціальне право остаточно сформувалося тільки в період Республіки, коли у ведення феціалів перейшли деякі судові функції, пов'язані з їхнім обов'язком освячувати початок війни й укладення миру, а також ряд норм, пов'язаних із відносинами між народами і захистом чужинців. Судові рішення феціалів та їхні коментарі до договорів сприяли розвитку такої важливої складової частини римського права, як *jus gentium*.

Література:

1. Шмелева Л.М. Формирование фециального права в древнейшем Риме (VIII – VI вв. до н. э.) [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://antik-yar.ru/events/cl-civ-2011/papers/shmeleva1m>.
2. Бартошек М. Римское право (понятия, термины, определения) / Пер. с чешск. – М. : Юридическая литература, 1989. – 448 с.
3. Майорова Н.Г. Институт фециалов в раннем Риме / Н.Г. Майорова // *IVS ANTIQVVM. Древнее право.* – 1998. – № 1(3). – С. 78–81.
4. Шмелева Л.М. Процедура заключения мирного договора по Ливию // *Культура, наука, образование: Материалы всероссийской научно-практической конференции* (г. Нижневартовск, 7–8 февраля 2012 г.). Часть 1. История идей и история общества. Отечественная история / Отв. ред. А.В. Коричко, В.Н. Ерохин, Я.Г. Слудкин. – Нижневартовск: Изд-во Нижневарт. гуманит. ун-та, 2012. – С. 177–178.
5. Майорова Н.Г. Коллегия фециалов // *Жреческие коллегии в раннем Риме. К вопросу о становлении римского сакрального и публично-го права.* – М. : Наука, 2001. – С. 142–179.
6. Кофанов Л.Л., Сморгачев А.М. Коллегия весталок // *Жреческие коллегии в раннем Риме. К вопросу о становлении римского сакрального и публично-го права.* – М. : Наука, 2001. – С. 287–298.
7. Шмелева Л.М. Власть и дипломатия в Древнем Риме (VIII – VI вв. до н. э.) / Л.М. Шмелева // *Филология и культура.* – 2010. – № 22. – С. 150–153.
8. Кофанов Л.Л. *Lex et ius: возникновение и развитие римского права в VIII – III вв. до н. э.* / Л.Л. Кофанов. – М. : Статут, 2006. – 587 с.
9. Буткевич О.В. *Міжнародне право Стародавнього світу* / О.В. Буткевич. – К. : Україна, 2004. – 864 с.
10. Мишулин А. Объявление войны и заключение мира у древних римлян / А. Мишулин // *Исторический журнал.* – 1944. – № 10-11. – С. 103–113.
11. Кашеев В.И. *Эллинистический мир и Рим* / В.И. Кашеев. – М.: «Греко-латинский кабинет» Ю.А. Шичалина, 1993. – 368 с.
12. Баскин Ю.Я., Фельдман Д.И. *История международного права* / Ю.Я. Баскин, Д.И. Фельдман. – М.: Межд. отношения, 1990. – 206 с.

Денисенко В. В. Фециальное право в Древнем Риме

Аннотация. Статья посвящена исследованию фециального права в Древнем Риме. Рассматриваются проблемы его формирования, источников, сферы применения. Фециальное право оказало существенное влияние на развитие *jus gentium* и международного права Античности.

Ключевые слова: фециальное право, международное право, коллегия фециалов, объявление войны, международный договор.

Denysenko V. Fetial Law in Ancient Rome

Summary. The article is dedicated to the research of the fetial law in Ancient Rome. The problems of its formation, sources, scope of application are considered. The fetial law had a significant impact on the development of *jus gentium* and the international law of Antiquity.

Key words: fetial law, international law, collegium of fetiales, declaration of war, international treaty.